

Van Sterne naar Wuwestert en terug

De eerste en tweede druk van het *Middelnederlandsch Handwoordenboek*¹

Een van de duurste boeken die ik eind jaren tachtig voor mijn studie Nederlandse taal- en letterkunde in Nijmegen heb aangeschaft, was het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* van Jacob Verdam (1845-1919). Niet de eerste druk uit 1911 maar een fotomechanische herdruk van de door Claudius Henricus Ebbing Wubben (1874-1945) bezorgde tweede editie uit 1932. Van dit prachtige, in blauw linnen gebonden werk heb ik op mijn studentenkamer dankbaar gebruikgemaakt wanneer ik niet de beschikking had over het papieren, uit elf delen bestaande *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW). Met gouden letters prijken op de rug van elk van die banden de achternaam van Eelco Verwijs (1830-1880) en Jacob Verdam. De omgekeerd alfabetische volgorde lijkt te suggereren dat eerstgenoemde het grootste aandeel had in de totstandkoming van het werk, maar niets is minder waar. Al in 1880 – vijf jaar voordat het eerste deel zou verschijnen – overleed Verwijs aan tuberculose. De bescheiden Verdam liet de naam van zijn vriend als eerbetoon aan de jong gestorvene voorafgaan aan zijn eigen naam, maar in feite is het woordenboek grotendeels door zijn inspanningen in het licht gegeven.

In totaal zou Verdam acht van de elf delen bewerken. Die verschenen in 1885 (deel 1; A-C), 1889 (deel 2; D-G), 1894 (deel 3; H-K), 1899 (deel 4; L-N), 1903 (deel 5; O-Ozuun) en 1907 (deel 6; P-R). Deel 7 (S-Sworm) kwam uit in 1912, deel 8 (T-Verst) in 1916. Na de dood van Verdam bezorgde Frederik August Stoett (1863-1936) – die al vanaf 1888 de drukproeven kritisch meelas – in 1929 deel 9 (Verst-Z). Deel 10 (1927-1940) bestond uit een overzicht van de gebruikte bronnen voor het woordenboek en was samengesteld door Willem Lodewijk de Vreese (1869-1938) en Gerard Isaac Lieftinck (1902-1994). Anton Albert Beekman (1854-1947) behandelde in deel 11 (1941) specifiek de terminologie van het dijk- en waterschapsrecht en de woordenschat rond bodem en water en aardrijkskunde van Nederland.

Toen Verdam in 1907 de eerste zes delen van het MNW had voltooid, kreeg hij van de Haagse uitgeverij Martinus Nijhoff – die naast het MNW ook het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) uitgaf – de vraag voorgelegd of hij niet bereid zou zijn een *Middelnederlandsch Handwoordenboek* (MNHWB) te vervaardigen. Voor onderzoekers die zich diepgaand met de studie van het Nederlands uit de middeleeuwen bezighielden, bleef het MNW met de vaak uitgebreide taalkundige informatie en de gigantische citatencollectie, vanzelfsprekend een onontbeerlijk hulpmiddel, maar een beknopt woordenboek waarin de Middelnederlandse woordenschat bijeengebracht was en beknopt toegelicht werd, zou interessant zijn voor een grote groep belangstellenden, zoals geschiedkundigen,

¹ Met dank aan Dirk Geirnaert voor zijn commentaar op een eerdere versie van deze bijdrage.

archieffmedewerkers, onderwijzers, beginnende studenten² en ook – zo schreef Verdam later in het voorwoord bij de eerste druk – voor “het beschaafde publiek, dat wil kennis maken met de voornaamste voortbrengselen der steeds in ruimer kring bekend wordende Middelnederlandsche Letterkunde” (Verdam 1911: [vii]).

Eigenlijk had Verdam liever eerst zijn levenswerk afgerond voordat hij zich zou zetten aan het schrijven van een handwoordenboek. Hij vond namelijk dat dit een excerpt zou moeten zijn van een geheel voltooid woordenboek, zodat alle letters gelijkmatig en op dezelfde wijze bewerkt zouden zijn. Bij hem bestond de vrees dat er een verschil zou ontstaan tussen de letters die in het MNW al uitgebreid behandeld waren en de laatste letters van het alfabet, die nog geheel beschreven moesten worden. Om te voorkomen dat de bewerking van de letters *s* tot *w*³ in het handwoordenboek ten koste zou gaan van het hoofdwerk, hield Verdam de boot af. Maar toen de uitgever hem had toegezegd dat hij na voltooiing van het MNW het gedeelte van *sterne* tot het einde in een nieuwe vollediger bewerking zou herdrukken en beloofde dat stuk “als een noodzakelijke aanvulling van het handwoordenboek op billijke voorwaarden aan de intekenaren te doen toekomen” (Verdam 1911: viii), zwichtte hij voor de aanhoudende druk van de uitgever.

Daarmee nam Verdam een nieuwe last op zijn schouders, want in die tijd had hij zich al verplicht tot talloze taken en opdrachten. In een brief aan Willem de Vreese van 1 december 1907⁴ somt hij ze alle op als reden waarom hij nee moet zeggen tegen een verzoek om een lezing te houden voor de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde:

“In dit jaar ben ik Secretaris van den Senaat en het volgende Rector Magnificus. Ik heb ten gevolge daarvan verschillende werkzaamheden behalve mijn gewone werk, dat zooals gij weet, niet weinig is. En nu valt de vervulling der spreekbeurt in de Vlaamsche Academie juist op het einde van het Rectoraat, waarin allerlei drukten en bemoeiingen maken dat ik over dien

² Voor studenten die een akte van bekwaamheid verlangden tot het geven van middelbaar onderwijs in onder andere de Nederlandse taal- en letterkunde, was het handwoordenboek volgens de examinatoren niet toereikend: “Bij de bestudeering van den Middelnederlandschen Woordenschat moet men zich niet beperken tot het gebruik van een handwoordenboek; alleen het Middelnederlandsch Woordenboek geeft datgene wat een candidaat voor de akte M.O. noodig heeft. Al kan niet ieder zich dat werk aanschaffen, gelegenheid tot raadpleging is toch voor ieder wel te vinden.” (*Verzamelingen van verslagen en rapporten behoorende bij de Nederlandsche Staatscourant*, 1 januari 1919).

³ De woorden die beginnen met *ij* zijn opgenomen onder de letter *i*; de met een *z* beginnende woorden onder de *s*.

⁴ Deze brief is te vinden in de correspondentie tussen Verdam en De Vreese die op microfiche raadpleegbaar is in de Universiteitsbibliotheek Leiden onder signatuur BPL 2998. Via de *Catalogus Epistularum Neerlandicarum* heb ik alle brieven doorgenomen die Verdam in de periode 1907-1912 schreef en die bewaard worden in de UB Leiden. Het gaat om brieven aan Louis David Petit (LTK 2044), Reinder van der Meulen Rzn. (BPL 3505), Jacob Wijbrand Muller (LTK 2018) en A.A. Ganderheyden (LTK 2122). Alleen in de geciteerde brief aan De Vreese komt het *Middelnederlandsch Handwoordenboek* ter sprake.

tijd volstrekt niet durf beschikken. Ik moet eene oratie maken voor Febr. 1909 en voor Sept. 1909 enz. En behalve het Wdb. waarvan in dit jaar 5 afleveringen zullen verschijnen, ben ik begonnen aan den druk van een Mnl. handwdb. (in twee deelen), waarvan het plan is dat er ieder jaar een gedeelte van verschijnen zal zoo groot als een deel van het Wdb.⁵ Bovendien ben ik bezig aan eene nieuwe uitgave van den Ferguut, waarvan het achtste vel in proef is. Ik kan er werkelijk geen werk meer bij op mij nemen, en ik twijfel wat of gij zult dit zelf inzien, en mijn ontkennend antwoord moeten billijken.”

Portret van Jacob Verdam [via [Wikimedia Commons](#)]

⁵ Vermoedelijk bedoelde Verdam hiermee dat er voor elk deel van het MNW een aparte aflevering van het MNHWB zou verschijnen. Het complete MNHWB zou dan negen afleveringen tellen, die volgens het oorspronkelijke plan in twee delen ingebonden konden worden. Het werden uiteindelijk elf afleveringen in één band.

De wordingsgeschiedenis

In de geschiedenis van de Nederlandse lexicografie is het MNHWB stiefmoederlijk behandeld, zeker vergeleken met het veel grotere en vanzelfsprekend meer belangwekkende MNW.⁶ Zo wijdt Felicien de Tollenaere (1912-2009) in de *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* (1977) in het tiende hoofdstuk '[De lexicografie in de negentiende en twintigste eeuw](#)' slechts twee alinea's aan het handwoordenboek. Piet van Sterkenburg heeft weliswaar in de tweede druk van *Van woordenlijst tot woordenboek* (2011) een paragraaf geschreven over 'Het Middelnederlandsch handwoordenboek en het supplement daarop', maar de meeste aandacht gaat daarin uit naar het supplement; aan het handwoordenboek zelf wordt iets meer dan een halve pagina besteed.

Als er in historiografische publicaties wordt gesproken over het handwoordenboek, blijft dat doorgaans beperkt tot een citaat uit of een parafrase uit het korte voorwoord dat Verdam schreef. Dat is een gemiste kans, want over de totstandkoming van dit woordenboek is beslist meer te vertellen, zoals deze bijdrage duidelijk zal maken. Bij het verzamelen van gegevens vormden kranten en tijdschriften uit Delpher het uitgangspunt. Deze indrukwekkende databank blijkt een bijzonder rijke bron te zijn voor onderzoek naar oude woordenboeken in het algemeen en naar het MNHWB in het bijzonder.

De eerste maal dat het MNHWB wordt genoemd in een Nederlandse krant is 9 oktober 1907. In *Het Vaderland* van die dag staat dat uitgeverij Nijhoff in januari van het daaropvolgende jaar begint met het uitbrengen van dat woordenboek. De aankondiging noemt het zowel een beknopte uitgave van het MNW als een aanvulling daarop. Een kleine maand later – op 8 november 1907 – verstrekt de uitgever extra informatie over de geplande uitgave. Het boek zal bestaan uit 120 vellen druks in groot octavo. Elke pagina bestaat uit twee kolommen.⁷

In de eerste week van het nieuwe jaar blijkt het handwoordenboek daadwerkelijk ter perse te zijn, keurig zoals aangekondigd (*Het Vaderland*, 7 januari 1908). Maar anders dan wat de lezer eerder voorgehouden was, vermeldt de *Arnhemsche Courant* van 3 maart 1908 dat er geen 120 maar slechts 100 vellen druks komen.⁸ Voor het eerst lezen we ook hoeveel het woordenboek gaat kosten, namelijk 20 cent voor 32 kolommen. Eén aflevering – zo blijkt uit *De Nederlander* van 23 maart 1908 – zal bestaan uit vier vellen oftewel 128 kolommen. Op grond van deze gegevens kunnen we uitrekenen dat een losse aflevering 64 bladzijden telt en dat die fl. 0,80 gaat kosten. De gebruiker die alle geschatte afleveringen afneemt, zou de beschikking krijgen over een 1600 bladzijden tellend Middelnederlands

⁶ Niettemin zou een biografie van het MNW een welkome aanvulling zijn op onze kennis van de historische lexicografie.

⁷ Vergelijk [De Boekzaal; maandelijksch bibliografisch tijdschrift 1 \(1907\), pp. 284-285](#).

⁸ De *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 15 mei 1908 schrijft dat het werk na 100 afleveringen compleet is, maar dat is onjuist. Het gaat om 100 vellen.

handwoordenboek – in twee delen zoals Verdam aan De Vreese schreef in de hierboven geciteerde brief – voor een bedrag van fl. 20,-. Maar zover is het nog niet. Het project staat nog in de kinderschoenen.

De losse afleveringen van het handwoordenboek zullen elkaar zoveel mogelijk met geregelde tussenpozen opvolgen. Jaarlijks verschijnen er maximaal vier afleveringen, aldus *De Nieuwe Courant* op 5 maart 1908. De proefaflevering, die het gedeelte van *a* tot *accoort* beschrijft,⁹ is aan verschillende dagbladen toegezonden.¹⁰ Over de wijze van uitgeven merkt de recensent van *De Tijd* van 7 maart 1908 het volgende op:

“De proefaflevering onderscheidt zich door een flinke vetletter van het hoofdwoord en een wel klein, maar scherp type voor de uitleggingen en omschrijvingen. Prof. Verdam verklaart de – soms zeer veelvoudige – betekenis der woorden bondig, gelijk voor een handboek als dit vereischte is, maar verduidelijkt die, waar noodig, door voorbeelden en volledige uitdrukkingen.”¹¹

Ook *Het vaderland* bespreekt op 14 april 1908 de proefaflevering van het handwoordenboek. Dit dagblad beschouwt het als een ware uitkomst voor mensen die snel de betekenis van een woord wensen op te zoeken. Dat professor Verdam – “zeker de grondigste kenner van den Middelnederlandschen woordenschat” – de bewerker ervan is, maakt het werk tot een betrouwbare gids. Bovendien is het woordenboek onmisbaar voor de letters die nog niet in het grote MNW zijn opgenomen of die daarin niet voorkomen omdat er teksten bekend zijn geworden die nog niet in een uitgave beschikbaar waren toen de eerste delen van het woordenboek verschenen. Toch kleeft er aan het handwoordenboek volgens de recensent een groot bezwaar: een werk van f 20,- blijft voor velen die belangstelling hebben voor het Middelnederlands onbereikbaar. Een handwoordenboek “van bescheidener omvang en prijs en alleen de voornaamste, in veel gelezen werken voorkomende woorden bevattende” zou volgens de socialistische krant meer in een algemeen gevoelde behoefte voorzien.

⁹ *De Nieuwe Courant*, 5 maart 1908.

¹⁰ Ook aan *De Standaard* is een proefaflevering toegezonden. In de rubriek Ontvangen boeken van 9 maart 1908 wordt het handwoordenboek genoemd. Tijdens de vergadering van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen van 9 maart 1908 biedt Verdam tijdens de rondvraag de eerste aflevering aan (*Nederlandsche staatscourant* 14 maart 1908).

¹¹ Vergelijk *De Nieuwe Courant*, 5 maart 1908: “De eerste aflevering is verschenen en brengt ons tot *accoort*. Een groot aantal woorden is in de eerste 64 kolommen opgenomen, de verklarende tekst, in kleine maar duidelijke letter gedrukt, komt ons, voor den gebruiker, die geen geleerdheidsadviezen verlangt, alleszins voldoende uitvoerig voor.”

In *Museum. Maandblad voor Philologie en Geschiedenis* verscheen van de bekende taalkundige F.A. Stoett – die zoals hierboven al vermeld sinds 1888 de drukproeven van het MNW meelas en na Verdams dood het negende deel (*Verst-Z*) daarvan voltooid – een bespreking van deze eerste aflevering. Hij gaat daarbij in op de door Verdam gemaakte keuzes. Zo had Stoett graag gezien dat er meer eigennamen, plaatsnamen en daarvan afgeleide adjectieven waren opgenomen. Ook maakt hij melding van 31 woorden die hij was tegengekomen bij lezing van Middelnederlandse werken maar die niet zijn opgenomen in deze eerste aflevering. Verder wijst hij op enkele ontbrekende betekenissen – niet als kritiekpunt, maar “als bewijs van mijn groote belangstelling”. Zelf beschouwt Stoett zijn kanttekeningen als klein bier:

“Bijzonder veel is het niet en allermint verkleint het de verdienste van dezen arbeid: het is en blijft een nuttig en practisch boek, een veilige, vertrouwbare gids, een onmisbaar hulpmiddel bij de studie van het Middelnederlandsch, een arbeid met zulke voortreffelijke eigenschappen, ‘dat die het niet en looft niet loffelix en weet’”.

[Advertentie uit *Het vaderland* van 3 juni 1908, via [Delpher](#)]

Na de proefaflevering uit 1908 verschenen er in dat jaar – geheel volgens planning – nog vier afleveringen. In 1909 zagen in elk geval de afleveringen 5 tot en met 7 het licht. Aflevering 8 en 9 kwamen uit in 1910 en de afleveringen 10 en 11 complementeerden het geheel in 1911, aanzienlijk minder dus dan het geschatte aantal van 25 afleveringen uit de bovenstaande advertentie van 3 juni 1908. De verschijningsdata van de verschillende afleveringen zijn in *Delpher* met behulp van advertenties in kranten, in literaire tijdschriften en in specialistische tijdschriften voor boekhandel en bibliotheekwezen bij benadering te bepalen. In *Het Centrum* van 28 mei 1910 lezen we bijvoorbeeld in een voetnoot bij een artikel dat het MNHWB pas bij de letter *s* is. En door een advertentie van uitgeverij Martinus Nijhoff in *de Gids* van 1 december 1910 weten we dat de negende aflevering dan zojuist

verschenen is. Daarmee is het werk bijna afgerond, want er worden nog slechts twee afleveringen aangekondigd. Alle afleveringen tezamen zullen f 9,- kosten; een compleet, in linnen gebonden exemplaar van dat handwoordenboek zal verkrijgbaar zijn voor f 10,-.¹²

Kort na het verschijnen van de elfde aflevering verschijnt in de *Leeuwarder courant* van 29 juni 1911 een bericht dat het MNHWB van prof. J. Verdam voltooid is. Het telt 701 pagina's.¹³

De onderstaande tabel laat zien – voor zover ik heb kunnen nagaan – welke letters in welke aflevering zijn behandeld en wanneer er in een krant of tijdschrift voor het eerst melding is gemaakt van die aflevering. Het overzicht is helaas niet geheel compleet.¹⁴

Afleveringen

Aflevering	Behandelde letters	Eerste vermelding in Delpher
Proefaflevering	<i>a-accoort</i>	5 maart 1908
Aflevering 1 (p. 1-64)	<i>a-begriper</i>	3 maart 1908
Aflevering 2 (p. 65-128)	<i>begripinge-dankelyc</i>	15 mei 1908 ; 2 juni 1908
Aflevering 3 (p. 129-192)	<i>da-gel</i>	18 september 1908
Aflevering 4 (p. 193-256)	?-?	4 december 1908
Aflevering 5 (p. ?-?)	<i>hooy-?</i>	1910
Aflevering 6 (p. ?-?)	?-?	8 juli 1909
Aflevering 7 (p. 385-448)	<i>?-over(drachticheit)</i>	5 november 1909 ; 1910
Aflevering 8 (p. 449-?)	<i>?-schampelijc</i>	1 januari 1910 & 1910
Aflevering 9 (p. ?-576)	?-?	1 december 1910
Aflevering 10 (p. 577-?)	?-?	21 april 1911
Aflevering 11 (p. ?-?)	?-?	21 april 1911

Receptie

In een bespreking van het MNHWB liet de Utrechtse hoogleraar – en leerling van Verdam – Cornelis Gerrit Nicolaas de Vooy (1873-1955) zich lovend uit over Verdams boek. Zolang het grote woordenboek van het Middelnederlands nog niet voltooid is, zo oordeelt hij, kunnen gebruikers hier de betekenis vinden van woorden die beginnen met de letters *s* tot en met *w*. Bovendien bevat het handwoordenboek in het gedeelte met de letters *a-r* verbeteringen en nieuwe vondsten die pas later – in een supplementdeel – aan het hoofdwerk zullen worden toegevoegd (De Vooy 1911: 269). Met het excerpieren van nieuw verschenen werken en ook van reeds gepubliceerde werken bleef Verdam tijdens het schrijfproces trouwens onverstoord doorgaan (Muller 1920: 102).

¹² Elf keer f 0,80 is fl 8,80. Voor het bindwerk zou dan f 1,20 zijn gerekend. Zie *Het vaderland*, 21 september 1912. In [1922](#) is de prijs voor een ingebonden exemplaar gestegen naar fl. 12,-.

¹³ Eén aflevering telde 64 pagina's, dus 11 afleveringen beslaan 704 bladzijden.

¹⁴ Voor aanvullingen en eerdere dateringen houd ik mij aanbevolen. Reacties kunt u sturen naar roland.debonth@ivdnt.org

Verdams bewerking

Hoe ging Verdam te werk bij het samenstellen van het MNHWB? Dit laat zich het beste illustreren aan de hand van enkele voorbeelden. Daarbij heb ik een reeds verschenen lemma uit het MNW vergeleken met de evenknie uit het handwoordenboek. Zo is het zelfstandig naamwoord *cabaret* uit het MNW van 32 regels – inclusief citaten – teruggebracht tot het volgende lemma in het MNHWB, met spellingvarianten, grammaticale informatie en verschillende betekenissen:

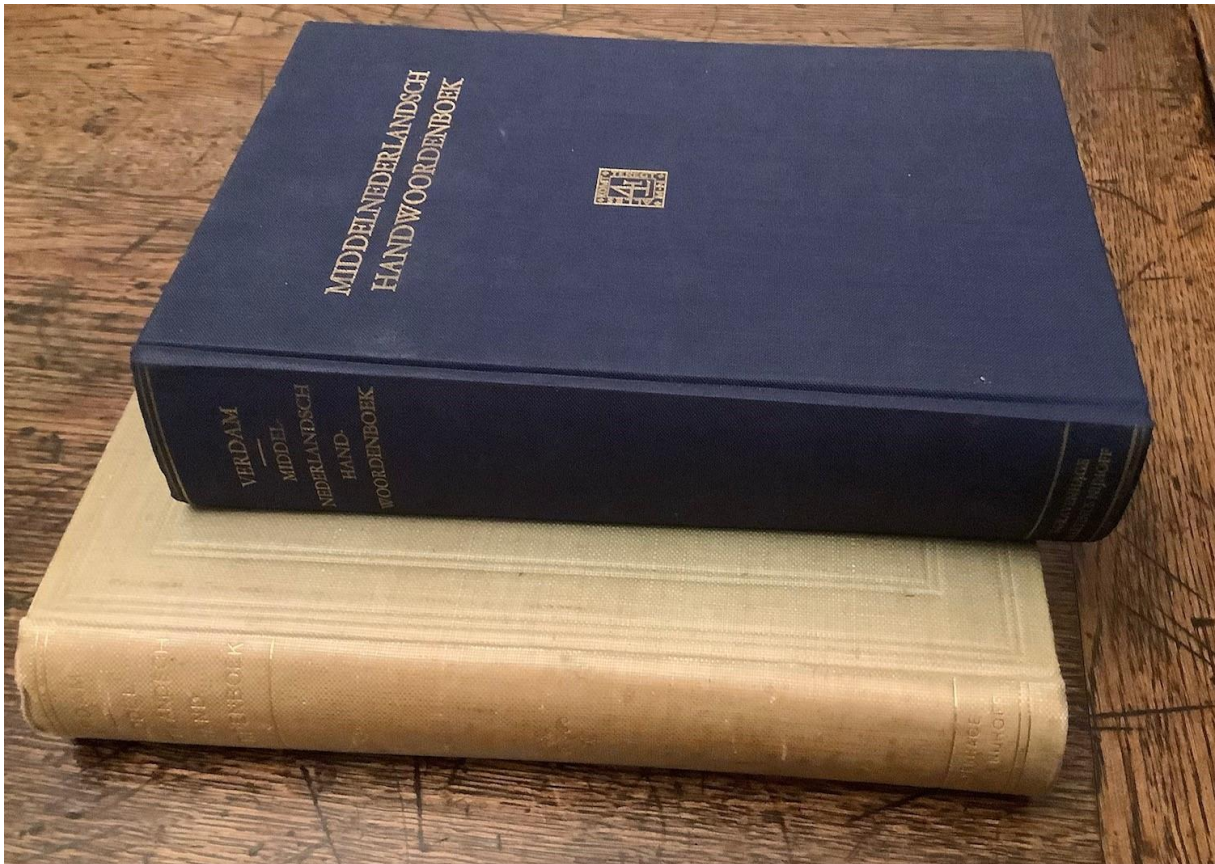
Cabaret, *caberet*, *cabret*, znw. o. Wijnhuis, drinkhuis, gaarkeuken.

Een ander voorbeeld. Bij het werkwoord *quabbelen* gaat Verdam in het hoofdwerk uitgebreid in op de etymologie van het woord en op het voorkomen van het woord in dialecten en andere Germaanse talen. Hij geeft er één citaat bij. Voor het beknopte handwoordenboek moest Verdam vooral schrappen: het etymologische gedeelte en het citaat sneuvelen daarbij. Wat resteert, zijn de grammaticale informatie en de betekenisomschrijving:

Quabbelen, zw. ww. Intr. Trillen, heen en weer gaan (van vetkwabben aan het dierlijk lichaam).

Deze manier van behandelen volgt Verdam door het hele handwoordenboek heen: woordbetekenissen uit oudere woordenboeken, etymologische informatie en citaten uit het MNW worden stelselmatig weggelaten. De grammaticale informatie over het woord (woordsoort en eventuele kenmerken daarvan), spellingvarianten en betekenissen blijven behouden.

Woorden waar Verdam in het MNW nog niet aan was toegekomen, zijn op vergelijkbare wijze als de zojuist genoemde voorbeelden gepresenteerd in het handwoordenboek.

[De eerste en de tweede druk van het MNHWB, collectie auteur]

De tweede druk

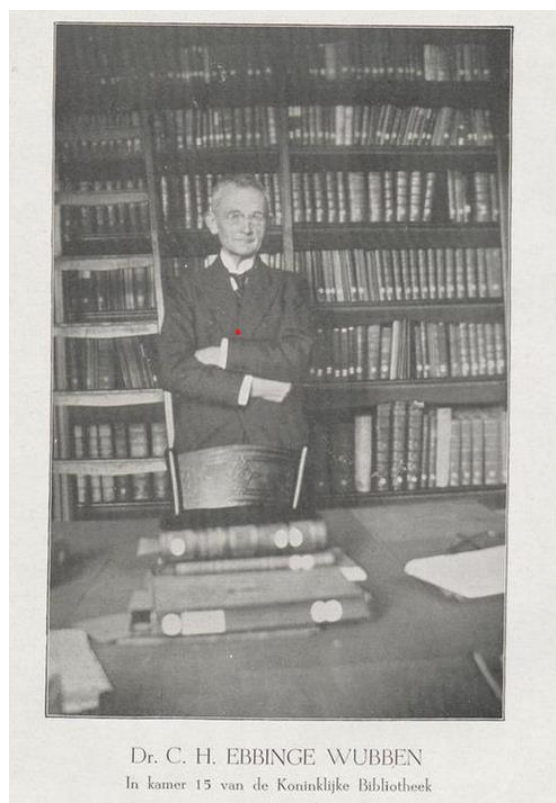
Acht jaar na de voltooiing van zijn MNHWB overleed Verdam. Zijn reuzenwerk – het MNW – was op dat moment nog niet helemaal af. Daarom was hij niet in staat geweest de artikelen van *sterne* tot en met *wuwe* uit het handwoordenboek opnieuw te bewerken naar dat pas in 1929 voltooide woordenboek. Omdat dit in de inleiding wel was toegezegd aan de kopers van het handwoordenboek, benaderde Wouter Nijhoff (1866-1947) – zoon van de oprichter van uitgeverij Martinus Nijhoff – in 1930 dr. C.H. Ebbing Wubben.¹⁵ Dat hij juist hém vroeg die bewerking van het laatste gedeelte op zich te nemen, was een voor de hand liggende keuze.¹⁶ De beoogde bewerker had Nederlands gestudeerd aan de universiteit Leiden¹⁷ en was daar – met Verdam als zijn promotor – op 7 juli 1903 gepromoveerd op het

¹⁵ Ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag verscheen in *Het Vaderland* van 8 februari 1934 een korte levensschets van C.H. Ebbing Wubben, waarin ook aandacht wordt geschonken aan zijn werk aan het handwoordenboek. In *Bibliotheekwezen* 24 (1939: 37-43) verscheen ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag – en zijn daarmee gepaard gaande pensionering – een stuk van J.H. Kernkamp waarin zijn verdiensten breed werden uitgemeten. Een lijst van zijn geschriften is bijgevoegd.

¹⁶ Ook F.A. Stoett zou als drukproefcorrector en samensteller van het negendeel deel van het MNW een goede kandidaat zijn geweest. Had Nijhoff hem niet benaderd vanwege zijn leeftijd of vanwege Stoetts persoonlijke omstandigheden?

¹⁷ Het *Algemeen Handelsblad* meldde op 12 juni 1898 dat hij geslaagd was voor zijn kandidaatsexamen; het studentenweekblad [Vox Studiosorum](#) maakte bekend dat hij op 24 november 1900 zijn doctoraalexamen had behaald.

proefschrift “Over Middelnederlandsche vertalingen van het Oude Testament; bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling”.¹⁸ Na zijn promotie werkte hij eerst enkele maanden als tijdelijke leraar Nederlands, aardrijkskunde en geschiedenis aan de Haagse H.B.S. op de Raamstraat,¹⁹ voordat hij terechtkwam bij het antiquariaat van de firma Martinus Nijhoff – uit die tijd zal Wouter Nijhoff hem zich vermoedelijk nog wel herinneren. Een paar jaar later – in 1908 – werd Ebbinge Wubben benoemd tot wetenschappelijk assistent bij de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag. In 1914 werd hij bevorderd tot [conservator](#) en in 1921 klom hij op tot onderbibliothecaris, een functie die hij met grote toewijding bleef vervullen tot aan zijn [eervol ontslag](#) in 1939 vanwege het bereiken van de toenmalige pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar. Kortom, door zijn kennis en kunde én zijn band met Verdam was hij zonder twijfel de meest aangewezen persoon om de laatste letters van het handwoordenboek te herzien. In deze eervolle opdracht stemde Ebbinge Wubben toe en zo hielp hij de uitgever zijn eerder gedane belofte tot een tweede druk in te lossen. Bovendien kon hij hiermee de wens van zijn leermeester en promotor in vervulling laten gaan.

[Uit: *Bibliotheekwezen* 24 (1939), via [Delpher](#)]

¹⁸ [Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over \[...\] 1904.](#)

¹⁹ [Het Schoolblad, 18 augustus 1903; Verslag van den staat der hooge-, middelbare en lagere scholen in het Koninkrijk der Nederlanden over \[...\] 1905.](#)

Bij verschijning in 1932 bedroeg de prijs voor een in linnen gebonden tweede druk van het Handwoordenboek fl. 14,-. Om bezitters van de eerste druk niet onnodig op kosten te jagen hoefden zij niet per se een compleet nieuw exemplaar van de tweede druk aan te schaffen, waarvan de lemmata tot aan *sterne* volkomen identiek waren. Voor fl. 6,- bracht de uitgever daarom het door Ebbinge Wubben bewerkte gedeelte als afzonderlijke uitgave op de markt.²⁰ Sterker nog, hij adverteerde zelfs met een band waarin het oorspronkelijke eerste deel en Ebbinge Wubbens bewerking samen ingebonden konden worden. Die band kostte één gulden,²¹ voor het inbinden rekende de uitgever nog één gulden extra.

Aan de eerste 576 pagina's van het MNHWB heeft Ebbinge Wubben helemaal niets gewijzigd. Dat wordt duidelijk zichtbaar als de bladzijden 576 en 577 van de eerste en de tweede druk naast elkaar worden gelegd. Het zetsel van pagina 576 van de tweede druk is namelijk identiek aan dat van de eerste druk. Maar voor pagina 577 van de tweede druk is een licht afwijkende letter gebruikt. Wie er niet op bedacht is, zal het verschil waarschijnlijk niet eens opmerken.

Ebbinge Wubben heeft in het gedeelte tot en met het lemma *sterlinc* dus geen enkele wijziging aangebracht. Zoals op de titelpagina is aangekondigd heeft hij het Middelnederlands handwoordenboek inderdaad pas vanaf *sterne* bewerkt. De grote verdienste van zijn bewerking is dat hij een fiks aantal nieuwe woorden heeft toegevoegd. Telde de eerste druk van *sterne-wuwe* nog 123 bladzijden, in de tweede druk is dat uitgedijd tot 234 bladzijden, bijna een verdubbeling. Daarbij kon hij vanzelfsprekend gebruikmaken van de drie delen van het MNW die na de eerste druk van het handwoordenboek waren verschenen: deel 7 (*S-Sworm*) uit 1912, deel 8 (*T-Verst*) uit 1916 – beide nog bezorgd door Verdam zelf – en het door Stoett uitgegeven deel 9 (*Verst-Z*) uit 1929.

Om een indruk te krijgen van de werkwijze van Ebbinge Wubben heb ik pagina 577 uit de eerste druk van Verdam vergeleken met de corresponderende pagina uit de nieuwe bewerking. Daarbij springen enkele zaken in het oog. Verdam had de gewoonte om samenstellingen en afleidingen met vetgedrukte letters op te nemen bij het lemma waarvan ze afstamden. Zo staan het bijvoeglijk naamwoord *sterteloos* en het zelfstandig naamwoord *stertveder* onder het lemma *stert*, is het zelfstandig naamwoord *sticnaelde* te vinden onder het lemma *sticker* 'borduurwerker' en komen we de samenstelling *stilheit* tegen bij het bijvoeglijk naamwoord *stille*. De betekenis van die samenstellingen en afleidingen wordt meestal niet gegeven. Verdams keuze was om tweeërlei reden niet zo gebruikersvriendelijk. Niet alle lemmata hadden een definitie – en dat is toch het voornaamste oogmerk voor iemand om een woordenboek te raadplegen – en niet alle lemmata stonden in een normale alfabetische volgorde, ook al zal de geringe omvang van de afzonderlijke lemmata niet

²⁰ [Nieuwsblad voor den boekhandel 99 \(1932\), no. 92, 06-12-1932.](#)

²¹ Bij de eerste druk uit 1911 kostte [een band](#) fl. 0,75.

daadwerkelijk voor grote problemen hebben gezorgd; daarvoor vallen de vetgedrukte samenstellingen en afleidingen duidelijk genoeg op.

Speelde bij Verdam het etymologisch principe een belangrijke rol – samenstellingen en afleidingen zijn alle te vinden onder het grondwoord –, Ebbinge Wubben week daar met het oog op het onderzoekgemak enigszins van af. In het door hem bewerkte gedeelte hebben alle vetgedrukte trefwoorden, dus ook de samenstellingen en afleidingen, een eigen ingang gekregen, zodat deze in strikt alfabetische volgorde zijn opgenomen. Vergelijk de volgorde van de volgende twee reeksen uit de eerste respectievelijk de tweede druk:

- *tappen – tapper – tapster – tappershuus – tappinge* (Verdam 1911)
- *tappen – tapper – tappershuus – tappinge – tapster – tapstreg(g)e* (Ebbinge Wubben 1932)

Het allereerste woord dat Ebbinge Wubben bewerkte – *sterne* – laat goed de verschillen tussen de twee drukken zien. In Verdams versie uit 1911 heeft het woord *sterne* slechts twee betekenissen:

Sterne, *sterre*, znw. vr. 1) *Ster*; *sien in die sterren*, uit de sterren de toekomst voorspellen; komeet; van Maria, *sterre van den mere*; sterrebeeld, 2) *ster* in de wapenkunde.

Ebbinge Wubben breidde dat in zijn bewerking uit 1932 uit tot het volgende lemma, met vijf onderscheiden betekenissen:

Sterne, *sterre*, znw. vr. 1) *Ster*; *sien in die sterren*, uit de sterren de toekomst voorspellen; komeet, 2) figuur die met een ster wordt vergeleken, 3) oogappel, 4) heraldische figuur, 5) vereenigingspunt van straten (?)

Het is zonneklaar dat hij zich daarbij verliet op het zevende deel van het MNW, waar bij het woord *sterre*²² dezelfde vijf verschillende betekenissen worden onderscheiden:

- 1) *Ster*.
- 2) Van hetgeen met eene ster wordt vergeleken, *ster*.
- 3) *Oogappel*.
- 4) *Ster* als heraldische figuur.

²² Zie [MNW VII, 2096-2098](#).

- 5) Naar het schijnt wordt het woord ook gebezigd in de bet. *vereenigingspunt van verschillende er op uitlopende straten*.

Een tweede voorbeeld: het bijvoeglijk naamwoord *warich*. Verdam schreef er in 1911 het volgende over:

Warich, *warech*, bnw. 1) Van personen, waarachtig, waarheid sprekende, oprecht; *een w. kersten*, die ten volle dien naam verdient. 2) van zaken, betrouwbaar, waar, *ene warige mare*; *eene w. gewichte*, juist, eerlijk, goed. – Bijw. *warige*, echt; *een w. ootmoedich mensche*.

In het MNW uit 1929 heeft Stoett als bewerker de betekenisomschrijvingen bij zowel personen als zaken nauwkeuriger omschreven dan hierboven. In plaats van een opsomming van synoniemen heeft hij een nadere onderverdeling gemaakt. Bij personen zijn dat drie betekenissen geworden, bij zaken twee:

Warich, *warech*, bnw. I. Van personen. 1) Waarachtig, *van God en Christus*. 2) Betrouwbaar, oprecht, waarheidlievend, trouw, nauwgezet van geweten. 3) Echt, zoo zijnde als men wezen moet; het toonbeeld zijnde van, waar. – II. Van zaken. 1) Echt, waar, een bepaalden naam verdienende. 2) Waar, juist, overeenkomstig de werkelijkheid.

Het bijwoord *warig*, dat in het handwoordenboek aan het eind van het lemma *warich* was opgenomen, is in het MNW niet langer te vinden bij het gelijkkluidende bijvoeglijk naamwoord; in plaats daarvan heeft het een eigen lemma gekregen.

Bij zijn bewerking van het handwoordenboek heeft Ebbinge Wubben zich duidelijk laten leiden door het MNW. De opbouw van het woordenboekartikel daaruit heeft hij nagenoeg in zijn geheel overgenomen. Een verschil is wel dat hij het aantal synoniemen bij sommige betekenissen teruggebracht heeft. Betekenis 2 heeft er in het MNW bijvoorbeeld vijf, terwijl het handwoordenboek uit 1932 er daar maar twee heeft:

Warich, *warech*, bnw. I. Van personen. 1) Waarachtig. 2) betrouwbaar, oprecht. 3) echt, zoo zijnde als het wezen moet. – II. Van zaken. 1) Echt, waar. 2) waar, juist, overeenkomstig de werkelijkheid.

MARTINUS NIJHOFF — UITGEVER — 'S-GRAVENHAGE

Zooeven verscheen:

MIDDELNEDERLANDSCH HANDWOORDENBOEK
 bewerkt door J. VERDAM
 Geheel nieuwe bewerking van het woord *Sterne* af tot het eind
 door C. H. EBBINGE WUBBEN
 236 blz. in 2 kolommen. gr. 8vo. f 6.—

Toen de eerste druk van VERDAM'S HANDWOORDENBOEK (in 1911) verscheen, konden de letters S—Z nog niet volledig worden gemaakt. Dit is nu mogelijk en geschied. De vermeerdering bedraagt niet minder dan 112 blz. in 2 kolommen. De bezitters van den eersten druk kunnen deze uitgebreidere bewerking niet missen. Wilt hen dus er op opmerkzaam maken. Wenschen zij hun exemplaar met dit nieuwe gedeelte te laten binden, dan zijn daarvoor banden beschikbaar à f 1.— part.; voor band en binden wordt f 2.— part. in rekening gebracht.

Tegelijk verscheen een **herdruk** van het 1895

MIDDELNEDERLANDSCH HANDWOORDENBOEK
 bewerkt door J. VERDAM
 Met een nieuwe bewerking van het woord *Sterne* af
 door C. H. EBBINGE WUBBEN
 812 blz. in 2 kolommen. gr. 8vo. In linnen f 14.—

De bij aanbieding bestelde exemplaren zijn verzonden.
 Prospectussen zijn op aanvraag verkrijgbaar.

[Advertentie uit het *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 6 december 1932 (via [Delpher](#))]

Tot besluit

Recensies van de tweede druk van het MNHWB heb ik niet kunnen vinden. Maar dat het werk in een behoefte voorzag, blijkt uit de verschillende onveranderde herdrukken van het werk die in de daaropvolgende decennia het licht zagen. De catalogus van de Koninklijke Bibliotheek vermeldt herdrukken uit ca. 1943, 1949, 1964, 1973, 1981 en 1994.²³

Daarna lijkt er geen behoefte meer te hebben bestaan aan een nieuwe papieren herdruk. Het aantal studenten Nederlands nam vanaf de jaren negentig gestaag af en het handwoordenboek was zonder al te veel moeite te vinden in antiquariaten en later op websites als [boekwinkeltjes.nl](#). Dat het complete

²³ Een overzicht van alle in de KB beschikbare drukken, inclusief het *Retrograad Woordenboek van het Middelnederlands* dat op het MNHWB is gebaseerd, staat [hier](#).

MNW in 1998 eerst terechtkwam op de *CD-ROM Middelnederlands*, samen met bijna 300 Middelnederlandse rijm- en prozateksten, en in 2009 gratis online beschikbaar werd gesteld,²⁴ deed de vraag naar een gedrukte uitgave uitdoven. En sinds 2010 is ook de herdruk van het MNHWB uit 1932 in de vorm van scans te raadplegen via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren ([DBNL](#)). Wat ons rest zijn twee fraai uitgevoerde tastbare drukken van het MNHWB: de eerste druk van een geleerde wiens belang voor de medioneerlandistiek niet genoeg kan worden benadrukt en de tweede druk van een van zijn leerlingen met grote acribie en een eveneens zeer grote liefde voor de Middelnederlandse literatuur.

Roland de Bonth

februari 2024

Geraadpleegde bronnen

- Delpher [[delpher.nl](#)]
- Kernkamp, J.H., 'Dr. C.H. Ebbinghe Wubben 1874 – 9 februari – 1939'. In: [Bibliotheekleven](#) 24 (1939), pp. 37-43.
- Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*. Gent: A. Siffer, 1908.
- Muller, J.W., 'Levensbericht van J. Verdam'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1920, 76-128.
- Pennink, R., 'In memoriam C.H. Ebbinghe Wubben'. In: [Het Boek](#) [Serie 2] 28 (1944-1946), pp. 261-265.
- Petit, L.D., *Bibliographie der Middelnederlandsche Taal- en Letterkunde*. Tweede deel. Leiden: E.J. Brill, 1910.

²⁴ Het MNW is een van de vier historische woordenboeken van het Nederlands die opgenomen zijn in de webapplicatie [gtb.ivdnt.org](#). Om alleen in het MNW te zoeken dienen de andere historische woordenboeken worden uitgevinkt. In plaats daarvan kan ook de url [mnw.ivdnt.org](#) worden gebruikt.

- Sterkenburg, P.G.J. van, *Van woordenlijst tot woordenboek*. Een geschiedenis van woordenboeken van het Nederlands. Scriptum, 2011.
- Stoett, F.A., [boekbespreking] 'J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*'. In: *Museum* 15 (1908), kol. 414-417.
- Tollenaere, F. de, 'De lexicografie in de negentiende en twintigste eeuw'. In: D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets, *Geschiedenis van de Nederlandse Taalkunde*. Den Bosch: Malmberg, 1977, pp. 229-246.
- Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, z.j. [1911].
- Verdam, J., *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. Onveranderde herdr. / en vanaf het woord 'sterne' af opnieuw bew. door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1932.
- Vooy's, C.G.N. de, 'Boekbeoordelingen'. In: *De Nieuwe Taalgids* 5 (1911), 262-269, m.n. 269.